

УДК 94 (477)«1917/1918»

Дацків І.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Досліджено міжнародні зв'язки України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу. Проаналізовано плани Центральної Ради щодо утворення закордонних представництв України.

Ключові слова: *Центральна Рада, дипломати, переговори, Четверний союз, уряд.*

Демократизація суспільства, відкриття архівних джерел, звільнення історика від ідеологічних пут дають змогу повніше реконструювати загальну панораму функціонування Центральної Ради, визначити її успіхи, прорахунки й помилки.

Історія міжнародних зв'язків України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу – одна з найменш досліджених сторінок нашого минулого.

Першими історіографами зовнішньополітичної діяльності України були діячі Центральної Ради, провідні урядовці УНР – М. Грушевський [1], В. Винниченко [2], Д. Дорошенко [3], І. Мазепа [4] та ін. Характеризуючи проблеми становлення державності в цілому, вони торкалися й питань зовнішньої політики. Незважаючи на певний суб'єктивізм, автори здійснили загальний огляд зовнішньої політики України, продемонстрували погляди тодішнього керівництва на вибір орієнтації, стратегії і тактики виходу УНР зі світової війни, передали цікаві для істориків спостереження, особисті враження.

Чимало узагальнюючих праць з новітньої історії України підготували вчені української діаспори. Багато з них, зокрема І. Борщак [5], Т. Гунчак [6], П. Мірчук [7], І. Нагаєвський [8], О. Субтельний [9], О. Удовиченко [10], тією чи іншою мірою заторкнули питання дипломатичної діяльності Центральної Ради.

Радянська історіографія, яка панувала впродовж сімдесяти років, усіляко замовчувала цю проблему або ж брутально фальсифікувала її. Вважалося, що зовнішня політика українських державних утворень – це прерогатива Петрограда чи Москви. Щоправда, від 1960-х рр. деякі аспекти проблеми в історичній літературі розглядали, але з обов'язковими штампами на кшталт «дипломатія

контрреволюційних націоналістичних утворень» на території України. По суті, лише в період незалежності України опубліковано поважні науково-історичні праці про зародження, становлення та діяльність зовнішньополітичних відомств і дипломатичного корпусу Центральної Ради. Насамперед слід відзначити творчі здобутки Д. Веденєєва і Д. Будкова [11], В. Матвієнка [12], М. Держалюка [13], В. Косика [14], О. Павлюка [15], Д. Табачника [16] та ін.

Розглядаючи формування дипломатичної служби часів Центральної Ради, бачимо, що цей процес гальмували в ході розбудови української державності, оскільки вона певний час базувалася на засадах національно-територіальної автономії. Відомі дослідники проблеми Д. Веденєєв та Д. Будков у фундаментальному дослідженні «Юність української дипломатії», ґрунтуючись на еволюції форми державності України в період Центральної Ради, поділили процес формування зовнішньої політики і національної дипломатії на три етапи: 1) березень-листопад 1917 р. – період розбудови держави та її інституцій; 2) від проголошення Третім Універсалом Центральної Ради самостійності України, відтак її виходу на міжнародну арену – до створення апарату зовнішньополітичного відомства; 3) від проголошення Четвертим Універсалом повної незалежності й сформування дипломатичної служби у повному обсязі, зокрема представницької і консульської [11, 61].

Уже на першому етапі у створеному уряді – Генеральному Секретарстві – було засновано Секретаріат міжнаціональних справ, який з 15 липня 1917 р. згідно з постановою Малої Ради очолив О. Шульгин – талановитий державний і політичний діяч, який рано виявив дипломатичний хист і здатність боронити інтереси України на міжнародній арені. 12 квітня 1917 р. він у першій дипломатичній місії Центральної Ради виїхав до Петрограда для переговорів з Тимчасовим Урядом, Радою робітничих і солдатських депутатів та політичними діячами Росії про автономію України. Коли переговори закінчилися безрезультатно, О. Шульгин зробив історичну заяву про те, що Україна, в разі незгоди Тимчасового Уряду стосовно її статусу автономії, буде боротися за свою незалежність. У Генеральному Секретаріаті молодий дипломат працював на посаді заступника секретаря міжнаціональних справ С. Єфремова й відповідав за зовнішньополітичну ділянку секретаріату.

Із проголошенням Третього Універсалу Центральної Ради відродження української державності тривало у формі народної республіки. Згідно з міжнародними правовими нормами, Україна могла розбудовувати зв'язки з іноземними державами. Оскільки цими справами певною мірою опікувався Генеральний секретар міжнаціональних справ, на засіданні уряду 22 грудня було прийнято рішення утворити на його базі Генеральний секретаріат міжнародних справ, залишивши його керівником О. Шульгина. У його законопроекті, який і ухвалив уряд, зазначено, що Секретарство національних справ засновано тільки для вирішення «національних непорозумінь» в Україні. Назва цілком відповідала функціям, оскільки в секретарстві були створені окремі польські, єврейські і російські відділи. Але після проголошення Української Народної Республіки

його функції радикально змінились, оскільки слід було розпочати реалізацію власної зовнішньої політики. Відтак в урядовій постанові за підписом В. Винниченка та О. Шульгіна визначено нові завдання і функції: «а) міжнародні зносини; б) охорона інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки; в) тимчасово загальне влаштування національних непорозумінь в межах Української Республіки» [17, 129–130].

Однією з перших міжнародних акцій О. Шульгіна було встановлення дружніх стосунків з Чехословацькою національною радою (ЧНР), яка діяла в Києві у роки Першої світової війни. У квітні 1917 р. її очолювали визначні діячі країни Т. Масарик і Є. Бенеш. До речі, радянська історіографія характеризувала ЧНР як «контрреволюційну організацію». Т. Масарик мав тісні стосунки з М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгиним, оскільки розв'язував важливі завдання: опікувався військовополоненими чехами і словаками, до серпня 1917 р. сформував із них стрілецький корпус чисельністю майже 45 тис. вояків, які мали стати ядром армії незалежної в майбутньому Чехословацької держави. ЧНР визнавала Українську Центральну Раду проводом України, що започаткувало їх дружні взаємини, які тривали, коли Т. Масарик став першим президентом Чехословаччини [18, 455–456].

Щоправда, незважаючи на сприяння Української Центральної Ради, втілити план Т. Масарика й Антанти – перекинути чехословацький корпус на Захід – унаслідок Брестських угод та німецької окупації України не вдалося. У березні 1918 р. його частини були забезпечені залізничним транспортом і через Росію виїхали до Владивостока, щоб звідти морем потрапити до Європи.

Призначений генеральним секретарем міжнародних справ О. Шульгин, усвідомлюючи надзвичайно важливе значення виходу України на міжнародну арену, докладав великих зусиль для перетворення секретаріату на потужне зовнішньополітичне відомство. Будучи прихильником зближення з країнами Антанти, він у вересні зав'язав тісні стосунки з французькими представниками у Києві – відомим впливовим журналістом Ж. Пелісьє, членами санітарної місії, з послом Франції в Росії Ж. Нулансом, а також із членами військових місій США, Італії, Румунії, Сербії, Японії. Особливо тісні й перспективні контакти О. Шульгин встановив із головою французької військової місії при штабі Південно-Західного фронту генералом Ж. Табуї.

Цей генерал мав, крім усього, широкі повноваження від уряду Франції вивчати ситуацію в Україні й постійно інформувати Париж про перебіг подій у регіоні. Наприкінці серпня 1917 р., коли російський фронт майже розпався, генерал Ж. Табуї перебрався до Києва й присвятив себе цілком українським справам. Насамперед він встановив постійні контакти з відомством О. Шульгіна. Глава української дипломатії сприяв участі Ж. Табуї у роботі Третього всеукраїнського військового з'їзду, де французького генерала щиро вітали українські військовики. Згодом він став одним з найбільш послідовних прихильників зближення України з Францією і в кінцевому результаті – з Антантою [19, 50; 13, 80–81].

Доречно зазначити, що влітку і восени 1917 р. Київ відвідувало чимало військових та дипломатичних представників країн Антанти, яких суспільно-політична ситуація в Україні цікавила з погляду стабільності Південно-Західного та Румунського фронтів, що вели бойові дії на її території, а також Чорноморського флоту. Це створювало сприятливі умови для встановлення тісних контактів з іншими державами для забезпечення розбудови незалежної держави. На жаль, політичний провід змарнував ці можливості. Д. Дорошенко згадував: «Даремні були всі зусилля генерального секретаря закордонних справ О. Я. Шульгина зробити Україну чинником міжнародного значення й використати сприятливу політичну ситуацію». Політик вважав, що основною причиною цього стала позиція голови уряду В. Винниченка, який уперто дотримувався автономії та соціалістичної ідеологічної орієнтації. «Кабінет В. Винниченка, – наголосив Д. Дорошенко, згодом міністр закордонних справ і визначний дипломат, – не міг вести ніякої активної політики в міжнародних відносинах» [3, 214].

Як уже зазначено, тільки після проголошення Третього Універсалу Центральної Ради на сесії Центральної Ради було розглянуто питання про створення зовнішньополітичного відомства України. Після доповіді О. Шульгина про міжнародне становище держави розгорнулася широка дискусія про війну і мир, щодо орієнтації України на військово-політичні блоки, ставлення до оголошеної Брестської мирної конференції та участь у ній українських дипломатів. Наступного дня, 26 грудня, з великою доповіддю про міжнародне становище і зовнішню політику виступив В. Винниченко. Він зазначив, що чимало країн Антанти, зокрема Франція, Англія, США та Бельгія і Румунія, а також блок Центральних держав цікавляться Україною та її зовнішньою політикою. Тому державі необхідно мати потужне відомство з відповідним дипломатичним корпусом. Таким чином було ухвалено історичне для української дипломатії рішення про створення окремого міністерства [17, 103; 3, 230].

Загалом в уряді розгорнулося формування Генерального секретаріату міжнародних справ (від 11 січня 1918 р. – Міністерство закордонних справ), законодавчо оформлене постановою уряду 26 грудня 1917 р. Головним напрямком і першорядним завданням його діяльності було визначено вихід України зі світової війни, для чого вирішено надіслати спеціальну дипломатичну делегацію до Бреста на чолі з В. Голубовичем. Спочатку планували її участь у міжнародній мирній конференції з обмеженими цілями. Проте делегація стала повноправним членом міжнародного форуму й виявила велику активність в обороні інтересів України [3, 229–230].

У зв'язку з тим, що провід України в особі голови Центральної Ради М. Грушевського, голови уряду В. Винниченка розпочав відносини, а згодом вступив у переговори з Центральними державами у Бресті, на знак протесту О. Шульгин, відомий своїми проантантівськими поглядами, подав у відставку. Керівником зовнішньополітичного відомства призначено 32-літнього генерального секретаря торгівлі й промисловості В. Голубовича, який і сформував

центральный апарат відомства. Відомий діяч ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, незважаючи на молодий вік, був досвідченим політичним діячем і здібним організатором.

Відповідно до головних завдань молодого відомства О. Шульгин і В. Голубович налагоджували контакти з іншими державами, готували законодавчі та дипломатичні акти й організовували захист інтересів українців за кордоном. У відомстві було впроваджено посади міністра і його заступника. Важливі функції виконували утворені структури, насамперед Політична секція (голова А. Галіп). Саме вона готувала основні документи, що визначали зовнішню політику держави: ноти, проекти міждержавних угод, інших нормативних документів політичних відносин з іноземними державами, а також виконувала особливі доручення уряду за кордоном та ін. У її штаті було 12 урядовців.

Департамент міністерства (керівник – К. Лоський) був головним робочим органом міністерства, охоплюючи Канцелярію міністерства, Загальний, Консульський, Юридичний, Архівно-літературний та інші відділи. Найважливішими серед них були Загальний (В. Дяконенко) і Консульський (О. Суховерський) відділи. Загальному відділові доручили, насамперед, кадрове забезпечення міністерства та його закордонних структур. Консульський відділ, перш за все своїми установами за межами України, відповідав за захист інтересів українських громадян за кордоном, а також громадян інших країн, які перебували в Україні. Юридичний відділ (В. Оренчук) брав безпосередню участь у підготовці міжнародно-правових документів та їх експертизі. Загальна кількість працівників міністерства сягала 88, а згодом – 126 осіб [11, 76–78].

Водночас із формуванням відомства здійснювали перші акції – відрядження дипломатичних місій для встановлення відносин з іншими державами. 18 грудня на Дон і Кубань виїхали молоді дипломати М. Галаган і Є. Онацький – для переговорів з керівництвом цих державних утворень. Щоправда, вони мали обмежене завдання: з'ясувати державно-правовий статус цих держав та можливість встановлення з ними дипломатичних відносин, які не були реалізовані, хоч українців там приймали прихильно.

27 грудня для діяльності у Швейцарії уряд надав повноваження Ю. Гасенкові, який виїхав до Лозанни із завданням створити за межами України перший дипломатичний заклад із функціями посольства, консульства і пресового бюро. Варто зазначити, що Ю. Гасенко розвинув активну діяльність у Швейцарії, спілкувався з її політичним проводом, урядовцями міністерства закордонних справ, а засноване прес-бюро і його філії у Відні, Берліні, Парижі, Лондоні, Римі надавали європейському суспільству об'єктивну інформацію про Україну та проблеми її державного будівництва. У квітні 1918 р. Ю. Гасенка, за висловом Д. Веденєєва, першого постійного дипломатичного репрезентанта України за кордоном, замінила місія М. Шрага. Тоді ж до Румунії відбуло посольство М. Галагана [11, 80].

Вагомий внесок у розбудову і становлення української дипломатії доби Центральної Ради й пізніше зробив палкий патріот України граф М. Тишкевич,

який у роки Першої світової війни перебував у Швейцарії, видавав франкомовний тижневик «Україна» і потужно впливав на формування іміджу України в Європі правдивою та професійною інформацією про українські проблеми й прагнення народу до самостійності. М. Тишкевич зав'язав контакти з послом Франції у Берні Ж.-Б. Бо, переконував через нього Париж у тому, що Франція має підтримати Україну, визнати її самостійність, а не орієнтуватися на «білу» Росію. Він попереджував, що, нехтуючи Україною, Франція підштовхує її до Німеччини [13, 80–81].

Безперечно, найбільш важливою і доленосною стала перша значна дипломатична акція – участь представницької української делегації у Брестських мирних переговорах. Як уже зазначено, її очолив міністр закордонних справ В. Голубович, а до делегації увійшли найбільш підготовлені дипломати О. Севрюк, М. Любинський, М. Полоз, М. Левитський, С. Остапенко. Після призначення В. Голубовича головою уряду дипломатичну місію очолив О. Севрюк. Ця делегація стала першою закордонною дипломатичною установою нової зовнішньополітичної служби України [20, 15].

Після підписання Брестського мирного договору Україна як суб'єкт міжнародної політики активізувала налагодження контактів з іншими країнами, створюючи для цього законодавчу базу. У березні-квітні міністерство В. Голубовича підготувало законопроект «Про закордонні установи Української Народної Республіки» з визначенням їх функцій. Він передбачав упровадження вищих рангів – посол, посланник або уповноважений міністр, міністр-резидент, повірений у справах, яких призначав безпосередньо уряд. Залежно від країни, рангу керівників дипломатичних установ посольства ділилися на три розряди. Відповідно до їх статусу, керівники отримували певний ранг і впроваджувався кількісний склад (штат) – від 3-х до 9-ти осіб [21, 27].

Безперечно, у ході розбудови дипломатичних установ за кордоном перш за все засновували й укомплектовували досвідченими кадрами представництва у Центральних державах, оскільки в Бресті були досягнуті відповідні міждержавні угоди. Згодом у Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині були засновані посольства 1-го розряду, і їх очолили найбільш досвідчені й підготовлені українські дипломати. Першим до Німеччини 16 березня виїхав зі своїм апаратом член Центральної і Малої рад, голова української делегації на Брестських мирних переговорах О. Севрюк, який повернувся з Бухареста, де провів важкі переговори з румунським керівництвом щодо визнання України та підписання мирного договору.

17 березня тимчасовим дипломатичним представником до Туреччини був призначений М. Левитський – член Української Центральної Ради та Українського генерального військового комітету. Він брав активну участь у переговорах та підписанні Брестського мирного договору, виступав за багатовекторність зовнішньої політики України, вважав за необхідне шукати порозуміння і з країнами Антанти. Як і Севрюк, він продовжував дипломатичну діяльність в уряді Директорії УНР. Брав участь у роботі Паризької мирної конференції.

15 квітня 1918 р. виїхав до Відня голова дипломатичної місії УНР в Австро-Угорщині А. Яковлев – член Центральної і Малої рад, директор канцелярії Центральної Ради. Згодом він працював головою департаменту міністерства закордонних справ Української Держави і послом УНР за часів Директорії в Бельгії та Голландії [22, 114–115, 157–158, 203].

Навесні 1918 р. Міністерство закордонних справ опрацювало законопроекти «Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами Української Народної Республіки» і «Статус о консульських установах УНР», які визначали консульські представництва в іноземних країнах та їх статус. Зусиллями створеного у складі міністерства закордонних справ консульського відділу на чолі з О. Суховерським передбачалося утворити 68 консульських установ у 23-х країнах. Із них 33 – на теренах постімперської Росії, 21 – у Центральних, 8 – у нейтральних державах. Як і посольства, консульства ділилися на чотири ранги: генеральне консульство, консульство, віце-консульство і консульське агентство відповідно до їх значення та обсягу діяльності [23, 12].

Зазначимо, що відомству В. Голубовича вдалося реалізувати далеко не всі плани щодо утворення закордонних представництв України. Не вистачало підготовлених кадрів, які відповідали б вимогам. Проте уряд зміг висунути на відповідальні посади дипломатичної служби молодих талановитих діячів, які виявили високі морально-політичні якості, швидко ставали, незважаючи на протистояння з досвідченими опонентами, вправними фахівцями й прислужилися українській справі. Такими були 28-літній О. Шульгин, 32-літній В. Голубович, 22-літній М. Шраг та інші, які справили, зокрема на досвідчених німецьких дипломатів у Бресті, позитивне враження.

Узимку і навесні 1918 р. Міністерство закордонних справ УНР продовжувало налагоджувати міждержавні відносини, для чого нарощувало дипломатичні структури за межами країни. Дипломатичні місії надсилали, насамперед, до державних утворень постімперської Росії: до Грузії, Вірменії, на Дон і Кубань, а також до Румунії та Швейцарії.

Значну увагу зовнішньополітичне відомство України приділяло взаєминам з дипломатичними представництвами іноземних держав на її території. До підписання Брестського мирного договору в Києві перебували військово-дипломатичні місії Англії, Франції, США, Бельгії, які у березні покинули Україну. У березні-квітні до столиці прибули посольства Центральних держав. Потужна місія – загалом 30 осіб під орудою графа Й. Форгача – приїхала з Австро-Угорщини. Повноважним представником Німеччини став Ф. Мумм фон Шварценштейн з групою фахівців, здебільшого військових.

Окрім того, в Україні працювали консульські установи Англії, Бельгії, Данії, Іспанії, Італії, Норвегії, Персії, Португалії, США, Франції, Швейцарії, Швеції. Щоправда, після Бреста консули Англії, США і Франції виїхали з України. В Одесі діяли віце-консульства Іспанії, Персії, Греції [24, 8–11].

Таким чином, у добу Центральної Ради закладали основи української національної дипломатії, формували її перші інституції; тимчасові надзвичайні

місії поступово перетворювалися на постійні дипломатичні представництва. Були опрацьовані законодавчі акти, на базі яких діяли дипломатичні служби Української Держави та Директорії УНР. Водночас були вироблені стратегічні напрямки розбудови відомства та його складових, створені умови для розгортання масштабів міжнародного співробітництва в інтересах України.

Водночас треба зазначити, що внаслідок недооцінки зовнішньополітичної діяльності на першому етапі державного будівництва, коли в Українській Центральній Раді домінувала ідея автономії України у складі Російської федерації, процес формування і розбудови власного міністерства закордонних справ та його дипломатичних структур було суттєво загальмовано. Перепоною стала також невизначеність зовнішньополітичної орієнтації, спричинена міжпартійною боротьбою в Центральній Раді. Отже, вдалося закласти лише основи для виходу на міжнародну арену: створити дієздатне Міністерство закордонних справ, заснувати закордонні представництва у країнах блоку Центральних держав і започаткувати відносини з новоутвореними державами на постімперському просторі Росії та рядом нейтральних країн.

Datskiv I. Organizational and functional conceptual principles by diplomatic service of Ukraine in a period of Central Rada. The article is about Ukraine's international relations of Central Rada epoch, formation of foreign political department and its diplomatic representatives. The plans of Central Rada concerning the formation of Ukraine's foreign representations are analyzed.

Key words: Central Rada, diplomats, negotiations, Quaternary Union, government.

Дацків І. Б. Концептуальні принципи організації та функціонування дипломатическої служби України во время Центральной Рады. Исследованы международные связи Украины времен Центральной Рады, формирования внешнеполитического ведомства и его дипломатического корпуса. Проанализированы планы Центральной Рады относительно образования заграничных представств Украины.

Ключевые слова: Центральная Рада, дипломаты, переговоры, Четвертой союз, правительство.

Література

1. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації [Текст]. – [3-є вид.] / М. Грушевський. – К., 1917. – 16 с.; Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії [Текст] / М. Грушевський. – К., 1918. – 120 с.; Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 [Текст] / М. Грушевський ; упоряд. А. Ф. Трубайчук. – К. : Либідь, 1992. – 46 с.; Грушевський М. Ілюстрована історія України [Текст] / М. Грушевський. – К., 1996. – 696 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) [Текст] : у 3-х ч. / В. Винниченко – К.; Відень, 1920. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; ч. 3. – 535 с.

3. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 : у 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 452 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 [Текст] / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – 467 с.
4. *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції. 1917–1921. Т. 1 [Текст] / І. Мазепа. – Прага, 1942. – 210 с.
5. *Борщак І.* Європа і відродження України (1914–1923) [Текст] / І. Борщак // Літопис Червоної Калини. – 1936. – Ч. 10. – С. 5–8; Ч. 11. – С. 8–12; Ч. 12. – С. 7–12.
6. *Гунчак Т.* Перша половина XX ст. Нариси політичної історії [Текст] / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
7. *Мірчук П.* Українсько-московська війна, 1917–1919 [Текст] / П. Мірчук. – Торонто : Ліга визволення України, 1957. – 80 с.; *Мірчук П.* Українська державність 1917–1920 [Текст] / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
8. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття [Текст] / І. Нагаєвський – К. : Укр. письменник, 1993. – 414 с.
9. *Субтельний О.* Україна: історія [Текст] / О. Субтельний. – К., 1992. – 510 с.
10. *Удовиченко О.* Україна у війні за державність [Текст] / О. Удовиченко – Вінніпег, 1954. – 176 с.
11. *Веденєєв Д.* Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917–1923 роках [Текст] / Д. Веденєєв, Д. Будков. – К., 2006. – 296 с.; *Будков Д.* Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917–1923 рр. [Текст] / Д. Будков, Д. Веденєєв. – К. : К.І.С., 2004. – 220 с.; *Веденєєв Д. В.* Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки [Текст] / Д. В. Веденєєв – К. : Нац. академія СБУ, 2007. – 261 с.
12. *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії [Текст] / В. Матвієнко. – К., 2002. – 372 с.
13. *Держалюк М. С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. [Текст] / М. Держалюк. – К., 1998. – 240 с.
14. *Косик В.* Франція і Україна. Становлення української дипломатії [Текст] / В. Косик. – Львів, 2004. – 264 с.
15. *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) [Текст] / О. Павлюк. – К., 1996. – 188 с.
16. *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах [Текст] / Д. Табачник. – К., 2004. – 638 с.; *Табачник Д. В.* Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України 1917–1996 рр. [Текст] / Д. Табачник. – К., 1996. – 362 с.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1063. Фонд Ради Народних міністрів УНР. – Оп. 3. – Спр. 1. Протоколи і журнали засідань генерального секретаріату Центральної Ради. Поч. з верес. 1917 р. – 152 арк.
18. Довідник з історії України [Текст]. – К., 2001. – 1135 с.
19. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали [Текст] : у 2 т. Т. 2. – К., 1997. – 424 с.
20. ЦДАВО України. – Ф. 2592. Фонд Народного міністерства справ закордонних УНР. – Оп. 4. – Спр. 16. Переписка генерального секретаріату з іноземними справами на Україні. 1918 р. – 15 арк.
21. *Матвієнко В.* Історія української дипломатії XX століття у постатях [Текст] / В. Матвієнко, В. Головченко. – К., 2001. – 266 с.
22. *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник [Текст] / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 254 с.
23. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 53. Про призначення М. Шрага головою дипломатичної місії до держав Західної Європи (Ввірчі грамоти до Франції, Італії, Іспанії, Швейцарії). Поч. 25 квіт. 1918 р. – 13 арк.
24. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 67. Законопроекти складені міністерством справ закордонних. 22 липн. 1917. – квіт. 1918 р. – 64 арк.